

1962-а: начало или край на началото?

Преди повече от десет години работех върху монографично изследване с документално приложение на тема “Власт и интелигенция. Пътят към българската 1968 година”. Няколко бяха основните съображения за отказа ми от нейното завършване във вида, в който я бях замислила, и да избира работа по по-конкретна тема.¹ Сред смущаващите/разколебаващи фактори беше и нерешеният проблем с периодизацията на модерната и съвременната българска култура. Липсваше научна дискусия, нямаше изследователска готовност за нея, но и не беше осъзната необходимостта и значимостта на този проблем.

Две години по-рано бях предложила вариант за периодизация в статията “Власт и интелигенция в България след Втората световна война”.² За основни критерии в нея са приети еволюцията и динамиката във взаимоотношенията между управляващи и интелигенция от Освобождението през 1878-а до 1995 г., които до голяма степен определят и духовния климат и изяви в българския художествен живот. За годините на социализма са отграничени следните етапи: 1944-1947; 1948-1953/4; 1955-1956/7; 1958-1960; 1961-1969; 1969/70-1985 и 1986-1989 г.

В продължение на още десет години периодизационният проблем не беше повдиган. Едва в последно време започна дискусия чрез публикуване на отделни авторови мнения и аргументации.

Свой вариант на периодизация на българската литература от годините на социализма предлага Пламен Дойнов в книгата си “Българският соцреализъм:

¹ Христова, Н. Власт и интелигенция. Българския скандал “Солженицин” 1970-1974”. Издателско ателие А⁶, 2000, 7-8.

² Ново време, 1999, годишен брой, 155-166.

1956, 1968, 1989”,³ който доразвива във встъпителна статия на сборника “НРБ-литературата: история, понятия, подходи”.⁴ В последната публикация той акцентира върху *обособяването и именуването на вътрешните времеви зони на периода* и предлага то да става или *според имената на комунистическите водачи в НРБ*⁵ или според *мястото, ролята и функциите на официалната доктрина – социалистическия реализъм*.⁶

Различният критерий обяснява и отграничаването на различни времеви периоди.

В първия случай това са: *1944-1949: Димитровска диктатура; 1950-1956: Червенковизъм; 1956-1962: Междувластие; 1962-1989: Живковизъм*.

Във втория – *1944-1946: Отечественофронтовска фаза; 1947-1956/7: Фаза на налагане и доминация на социалистическия реализъм; 1956-1968: Фаза на реформиране на социалистическия реализъм; 1968-1985: Фаза на равновесие и контролирано многообразие от тенденции и почерци; 1985-1990: Фаза на дистанциране и на отказ от социалистическия реализъм*.

И в двата варианта основната аргументация е почти изцяло от полето на идеологическото и политическото, но позоваванията са конкретно-творчески.

От този вид е и аргументацията на Евгения Калинова в монографията ѝ “Българската култура и политическият императив 1944-1989”, която има няколко раздела: *Културна политика в преходно време (9 септември 1944-1947); Българският вариант на сталинизма в културния живот – 1948-1953; “Размразяването” – надежди и разочарования (1953-1959); Десетилетието*

³ Дойнов, Пл. НРБ - Българският соцреализъм: 1956, 1968, 1989. Норма и криза в литературата на НРБ, С. 2011.

⁴ Дойнов, Пл. НРБ- литературата – речници, диалози (не)разбиране – В: “НРБ-литературата: история, понятия, подходи”. Съставител Пламен Дойнов. Издателство “Кралица Маб”, Издателство “Силуети”/LiterNet Media, Департамент “Нова българистика” на Нов български университет. София, 2012 г., 21-24.

⁵ Пак там, с. 21

⁶ Пак там, с. 22.

на реформите (1960-те – б. м.); Илюзорното спокойствие на 70-те години; Културните измерения на 80-те години.

Е. Калинова не обосновава избора на 1959-а за граница, както и не посочва изрично аргументите за разглеждането на 1960-те, 1970-е и 1980-те години по десетилетия, въпреки че от изложението става ясно, че намира общи тенденции и прояви в българската култура през отграничените периоди.⁷

Определено проблематични по отношение на периодизацията на българската култура от времето на социализма са годините 1948, 1959 и 1963. Те са твърде специфични и разколебаното им поставяне като начални или крайни години на отделните периоди е обяснимо.

През 1948-а става постепенният преход от относително демократичното (в лимитите на т. нар. народно-демократично управление) политическо и културно развитие към силовата сталинизация/съветизация, декларативно заявена и легитимирана на Петия конгрес на БКП през декември 1948 г. Това обуславя и наличието на специфични моменти в основните документи и решения на творческите съюзи, както и в административната лексика, характерни и за двата периода.

Случаят с 1959-а е по-сложен. Ако изберем гражданското и творческо отстояване за водещ критерий в периодизацията, ще причислим тази година към времето от 1956 до 1958/9-а, време, което стартира с голям оптимизъм и вяра в започналата либерализация на политическия живот, които настроения и нагласи твърде бързо стихват и деволуират към един “спасителен конформизъм”, едно самосъхранимо поредно затваряне в себе си, предизвикано от обективното политическо случване и произтичащото от него захлаждане (ако си позволим вариации на Еренбурговото “размразяване”) на духовния климат в България.

⁷ Калинова, Е. Българската култура и политическият императив 1944-1989. Парадигма, 2011.

По отношение на 1963-а ситуацията е по-различна. Основен аргумент за самостоятелното отграничаване на тази година е докладът на Тодор Живков, произнесен на 15 април с. г. Той е резултат на изискуемото и до голяма степен неизбежно следствие от непосредствено предшестващия доклад на Н. С. Хрущов, прочетен при откриването на изложбата в московския “Манеж”.

И макар във всички мемоари на български писатели да се драматизира ефекта от доклада на Живков, този доклад определено е доста по-внимателен от речта на Хрущов и, което е особено важно, има краткотраен ефект. Така например един от малкото, но остро атакувани в него личности - литературният и художествен критик Борис Делчев - в дневника си не без изненада отбелязва реакцията на първия секретар на ЦК на БКП към него при срещата им, състояла се още на 14 юни 1963 г. “Да сложим пепел”, казва Живков, да продължим да работим, да не обръщаме внимание на случилото се. Другият остро критикуван в доклада на Начо Папазов на срещата на отдел “Наука и култура” на ЦК на БКП с ръководствата на творческите съюзи, главните редактори на вестниците, БТА, Радиото и др., състояла се на 1 април 1963 г. заради своята “Интелигентска поема” – Любомир Левчев продължава да се изкачва по административната стълбица, макар и след кратка демонстративна изолация, на която е подложен.⁸

1963–а изглежда по-скоро инцидент, отколкото устойчива тенденция, която характеризира художествената култура от шестото десетилетие.

xxx

x

Темата “**1962-а: начало или край на началото**” е пореден опит за отключване на дискусиата относно критериите за периодизация на модерната и съвременната българската култура. Упорствам върху необходимостта от

⁸ Христова, Н. Специфика на българското “дисидентство”. Власт и интелигенция 1956-1989 г. Летера, 2005,249-252.

вглеждане в периода от Освобождението до днес, **първо**, защото се забелязват общи моменти, продължаващи традиции и устойчиви културно-ценностни ориентации от 1880-те-1890-те години и през целия ХХ век, които все още не са назовани и проблематизирани. **Второ**, защото през последните две десетилетия, в условия на доминираща анти-идеология - антикомунизъм се подсили твърде много усъмняването в стойността на цялата ни художествена култура от годините на социализма, в повечето случаи чрез емоционални свръхпозитивни оценки за предшестващия период. Това доведе до загуба на ориентация, до преобладаващо социологически прочити, съответно – политически критерии, в оценките както на общите естетически идеи и тенденции, така и на отделните авторски реализации. Същото се отнася и до прилаганите критерии за вътрешна периодизация на социализма. Едва през последните 5-6 години започна по-внимателно и по-успокоено вглеждане в българския художествен живот от втората половина на ХХ в. с опити да се отграничат идейно-политическите и естетически специфики, както и да се разгледа рефлексията върху отделните обществени групи на литературата и различните изкуства след внимателна селекция и диференциация на стойностното художествено от масовото идеологическо творчество.

Въпросът за критериите при периодизиране на българската култура през годините на социализма обаче продължава да е отворен. Какви могат и би трябвало да са те: само политически, идеологически и културно-естетически, или самостоятелни пластически/художествени? Последните, дори да са възможен периодизационен критерий, на този етап ги изключвам, тъй като изследвания в тази посока почти напълно отсъстват.

Ще разсъждавам и илюстрирам конкретно четвъртия подпериод на българската култура от годините на социализма – 1960/1961- 1969 (Н. Христова) или 1962-1989 (Пл. Дойнов), като ще се спра по-специално на

въпроса за неговата начална граница. Приемам, без да смятам дискусията за приключена, че предходните (септември 1944 – септември 1947, 1948, 1949-1953/54, 1955/56 – 1958/9 г.) са до голяма степен дискутирани и аргументирани.

Начало или край на началото въз основа само на политическите критерии

Взаимоотношението политика-култура в условия на не-свобода, на идеологически лимитирана свобода са безпорно силни.

Ако приемем синхронността на политическото и културното разведряване, либерализацията, отварянето, динамизирането на художествени процеси и контакти, то 1962-а е убедителна граница.

От една страна, защото 1962 година е знакова за българското социополитическо развитие, тя се отключва под въздействието на втората по-масирана вълна на десталинизацията в Съветския съюз, започнала след XXII конгрес на КПСС, или казано по друг начин, тя е резултат на окончателното заемане на властта в социалистическите държави от т. нар. местни комунисти, което води до осезателна промяна в отношенията власт-интелигенция. Това може ясно да се проследи по първостепенните архивни документи, в които езикът на управляващите комунистически ръководители чувствително се омекотява, когато се мисли и пристъпва и към осъществяване на промени в управленските структури на творческите съюзи.

Новите типове говорене и подходи са разграничими и видими и по време на срещите на ЦК с ръководствата на всички творчески съюзи, състояли се от февруари до април на 1962 г. Първи са композиторите, последвани от кинодейците, художниците и накрая – писателите.⁹ Разговорите се водят от Митко Григоров. Тези срещи дават достатъчна информация и за настроенятия сред художествената интелигенция, и за съществуващите творчески и

⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 491, 493, 497, 500.

политически проблеми.¹⁰ Устойчиво е единствено продължаващото надиграване между управляващи и интелигенция, но с все по-забележима склонност към отстъпчивост и от двете страни.

На 20 и 21 април е свикан пленум на ЦК по идеологическите въпроси, а няколко дни по-късно е проведено и Национално съвещание по идеологията, на което се предупреждава за съществуващи съмнения в необходимостта от ръководната роля на ЦК и за опасност от “буржоазно влияние” в идеологията, респективно в културата. На това съвещание присъства съветска делегация, водена от Леонид Иличов (секретар на ЦК на КПСС) и Михаил Суслов.¹¹

На 21 юни 1962 г. е проведена среща на отдел “Наука, образование и изкуство” на ЦК на БКП с актив партийни и безпартийни писатели, на която се обсъжда предложението за ново ръководство на Съюза на българските писатели.¹² Тя е средишна – между динамичните разговори с творческите съюзи и идеологическия контрол от съветска страна и “отчета”, който през септември българското партийно ръководство прави пред новата съветска делегация, пристигнала през септември у нас.¹³

На 21 юни е потвърдено решението Президиумът – дотогавашният ръководен орган на Съюза – да бъде заменен с Управителен съвет. Изброени са предложените от политбюро писатели – членове на съвета, които предварително са широко съгласувани, но се заявява, че могат да се правят и други предложения. Докладващият Рубен Аврамов не се съгласява да дава мнение, а още по-малко да прави конкретно предложение, за председател на Управителния съвет – това, според него, новоизбраните писатели сами трябва да определят. Очакването е новото ръководство да “сплоти Съюза”.

¹⁰ Христова, Н. Специфика на българското “дисидентство”. Власт и интелигенция 1956-1989 г. Летера, 2005, 218-223; Калинова, Е. Българската култура и политическият императив 1944-1989. Парадигма, 2011, 193-215.

¹¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 535, л. 12.

¹² Пак там, а. е. 519.

¹³ Пак там, а. е. 535, л. 12, 14-16.

Политическите симптоми, обаче, се появяват още по-рано – през юни 1960 г.

Политбюро начело с Тодор Живков в началото на 1960-те години си дава сметка, че ситуацията е подходяща за нова либерализация в обществения живот, но случилото се във вътрешно-политически (партиен) план налагат по-скоро обратната тенденция. Започват репресии, конкретен повод за които е писмото на 7-те партийни активисти до ЦК от 1960 г., в което остро се критикува управлението след 1956 г.¹⁴ През следващата 1961-а е проведен мартенският пленум на ЦК, на който те са осъдени и след това интернирани,¹⁵ сменена е редакционната колегия на в. “Стършел”,¹⁶ проведена е и санкциониращата показна акция на управляващите, насочена срещу утвърдени представители на писателската общност. На заседание на ППО на СБП по безапелационен начин са критикувани и наказани с последно предупреждение за изключване от БКП Емил Манов и Пенчо Данчев.¹⁷

Остракирани са редица интелегенти, членове на партията, отстранени от постовете са основните конкуренти на Живков – Вълко Червенков и Антон Югов, а в края на 1962 г. Т. Живков става и министър-председател, с което окончателно се утвърждава във властта.

Ако обаче приемем **идеологическите и художествено-естетическите критерии, гражданските реакции на отделни интелектуалци, както и официални и неофициални културни инициативи и прояви**, то бихме могли да се вгледаме и се опитаем по-убедително да аргументираме тезата, този период да започва през 1960/1961 г. Години, през които има резултат от

¹⁴ Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1934-2005. Парадигма, 2005, с. 141.

¹⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 446, л. 3, 51, 69.

¹⁶ Христова, Н. 50 години „Стършел”. Исторически етюд. – В: Гнездото на стършелите. 1995, 85-87.

¹⁷ ЦДА, ф. 357Б, оп. 1, а. е. 74, л.167-168.

предчувствието за промяна, става придвижване напред, извършва се известен пробив в системата на регламентация и контрол. Години на осезаема виталност, обзела интелектуалци и общество, резултат на излизането от поствоенната депресия и активизиране на политиката на управляващите и пропагандата в посока на подобряване на жизнения стандарт и завладяване на нови пространства.

Културното задвижване е осезаемо и трудно за лимитиране, то плаши управляващите, които привидят груповщина, излизане от “рамките на соцреализма” извън допусканата от тях мяра. През 1960 г. е публикувана “В меката есен” на Валери Петров, която първоначално създава напрежение сред наблюдаващите културата администратори, но на следващата година е награден.¹⁸ През 1961 г. Хасковският драматичен театър поставя пиесата, симптом на вглеждането в устойчивите човешки ценности и преживявания “Когато розите танцуват”, отново на Валери Петров.¹⁹

В началото на 1961 г. Националната младежка изложба предизвиква както голямо любопитство, така и провокира сериозен дебат върху изкуството на новото поколение художници.²⁰ Започва издаването на в. “Литературни новини”, редакционната колегия на който го използва като трибуна на критичните и проблематични за публикуване автори и произведения. Списание “Септември” под главното редакторство на Христо Радевски набира все по-голяма читателска аудитория, на книжния пазар се появяват “Безопасни игли” на Радой Ралин, за която книга той е санкциониран. През декември 1961 г. пред паметника на Христо Смирненски в София е и кулминацията в поетичните четения на Л. Левчев, Ст. Цанев, К. Павлов.

¹⁸ Аврамов, Д. Диалог между две изкуства. Български писател, 1993, с. 369.

¹⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 502.

²⁰ Христова, Н. Специфика..., 213-217.

1962-а е още по-наситена и с културни събития, свидетелстващи за извървян път, и за по-смела рефлексия у нас на политическото и културно раздвижване в Съветския съюз.

През 1962-а е поставен сатиричният спектакъл “Импровизация” (сц. Валери Петров и Радой Ралин, реж. Гриша Островски).²¹ През същата година Минко Николов пише своята книга за Бертолд Брехт, излязла от печат в началото на 1963 г.²² Първи стихосбирки издават Христо Фотев и Стефан Цанев. Появяват се и новите книги на Любомир Левчев и Константин Павлов. В киносалоните се прожектират новосъздадените филми “А бяхме млади” (1961, сц. Христо Ганев, реж. Бинка Желязкова), „Пленено лято” (1962, сц. Емил Манов, реж. Дучо Мундров), “Слънцето и сянката” (1962, сц. Валери Петров, реж. Рангел Вълчанов), които припомнят изгубените вече идеали на героите от антихитлеристката съпротива – една по същество остра критика срещу управляващите. Л. Левчев, Ст. Цанев и К. Павлов, представяни от Цветан Стоянов, провеждат алтернативен празник на поезията във ВИТИЗ, създават се и започват да се излъчват сатиричните киноминиатюри “Фокуси” на Радой Ралин и екип. Разгорещена е дискусията за “свободния стих”.²³

Очевидна е публичността на промените, видими са импровизацията, вдъхновението, осезаеми са надеждата и вярата в нормализацията на духовния климат, който би позволил по-свободно и стойностно творчество.

1960-1962-а са годините, през които творчески силно се заявяват Иван Пейчев, Иван Радоев, Ивайло Петров. Появяват се и официалните сдружения на новото поколение художествени творци - Клуб на младите писатели, Клуб на младите музиканти, Ателие на младите художници, които със своето

²¹ Аврамов, Д. Цит. съч., 370-371; Христова, Н. – Театралите и властта в началото на 1960-те години: спомени за конфликти, конфликт на спомените – МИФ 15. Юбилейно издание за 15-годишнината от създаването на Департамент “История на културата” на НБУ. Издателство на НБУ, 2010, 249-265.

²² Николов, М. Брехт. Литературен портрет. Наука и изкуство, С., 1963.

²³ Христова, Н. Специфика на българското “дисидентство”..., 214-247.

творчество и публични изяви изострят сетивата на културни и идеологически администратори.

Тази многобройност на корективни произведения и публични изяви е силен аргумент **критерият за периодизиране да е културно-ценностен чрез вглеждане в политическите случвания и властовите реакции**, защото идейно-естетическите тенденции и индивидуалните или групови (приятелски) граждански отстоявания и у нас, както и в другите източноевропейски държави, са предчувстващи, предсказващи, а с малко повече смелост биха могли да се определят и като принуждаващи властта да се съобразява донякъде с всички тях при и за пристъпване към социокултурни промени. Изключвам възможността самостоятелните художествено-пластически критерии да са основни в периодизацията поради вече отбелязаното почти пълно отсъствие на изследвания на масовото и все още недостатъчното проучване на елитарното художествено творчество от годините на социализма.

На този етап съм склонна да приема 1962-а за край на началото на този подпериод, който започва през 1960/1961-а. Макар и последните години на пръв поглед да изглеждат просто съвпадащи с естественото хронологично начало на шестото десетилетие.